

**ЛІНГВОПОЕТИКА АРХЕТИПНОГО КОНЦЕПТУ «ВОДА»
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТОЛІТТЯ
(ЗА ІСТОРИЧНИМ РОМАНОМ ЛІНИ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ»)**

Марина ТУНИЦЬКА, канд. наук, доктор конференціар,
Бельцький державний університет ім. А. Руссо

Abstract: *The article is devoted to features of linguistic expression of the archetypal concept of water in terms of language, thought, and man and culture interaction in the historical novel "Marusya Churai". This approach helps to reveal the general language and author's individual artistic semantic content of the investigated concept, which helps, to some extent, to attain the author's comprehension of 19th century Ukraine.*

Keywords: *archetypal concept, conceptual, cultural aspects of the concept of water, author's individual interpretation, verbalization of the concept meanings in the novel.*

Вивчення художньої творчості традиційно перебувало в колі наукових зацікавлень мовознавців, починаючи від часів античності. Теоретичні засади дослідження художнього мовлення на теренах слов'янської лінгвокультури сформували О. О. Потебня, І. Я. Франко, Д. М. Овсяннико-Куликовський, В. В. Виноградов, Д. С. Лихачов, Ю. В. Шевельов. Їхні праці стали потужним джерелом для розвитку різних наукових шкіл.

Одним із пріоритетних завдань лінгвістики кінця ХХ – початку ХХІст. став пошук сполучної ланки між мовою, свідомістю та культурою. На прикладі архетипного концепту «вода» в статті розкрито зазначені співвідношення на матеріалі історичного роману Ліни Костенко «Маруся Чурай».

Архетипний концепт – це лінгвоментальна категорія, що репрезентує культурні первісні образи, які містяться в колективній підсвідомості. Це той несвідомий зміст, який змінюється, стаючи усвідомленим й сприйнятним (Кубрякова 2004:285). Аналіз архетипного концепту «вода» у художній творчості передбачає визначення поняттєвого складника, культурологічного аспекту (міфології, символічних значень), виокремлення індивідуально-авторських інтерпретацій, а також характеристику мовних засобів, які вербалізують ці смисли в мові художнього твору.

Архетипний концепт «вода» вербалізується в творі за допомогою лексем *вода, річка, став, криниця, калюжа, лиман, море*, а також гідронімами *Ворскла, Йордан, Дунай, Дніпро, Ірпінь, Полузір'є, Вісла*. Ядерними компонентами архетипного концепту «вода», що формують його поняттєвий шар, за словником української мови в 4-ох томах є: *вода* - 1. це прозора безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем 2. Водна маса джерел, озер, річок, морів, 3. Лікувальні мінеральні джерела, а також курорт з такими джерелами 4. Навколплідна рідина. 5. Перен. Непотрібні, беззмістовні фрази і т. ін. у викладі матеріалу; багатослів'я

(Новий тлумачний словник 1999: т.1, с. 502).

Наведені художньо-семантичні наповнення становлять семантичну сферу

Вода – неорганічна природа. Для вербалізації ядерних смислів поет послуговується переважно вживанням традиційних епітетів, що містять у семантичній структурі ознаку за кольором або рухом. Сполучаючись із лексемою *вода* в одному поетичному контексті, художні означення допомагають точніше змалювати пейзаж, унаочнити образ, увіразнити певні подробиці.

*«Мовчу. Іду. Дивлюся на дорогу.
Минаю села тихі і річки» (Костенко 2001: 99)²⁶
«Як тінь Саулом гнаного Давида,
метнувся тихо на воді скляній, –
Фесько-оозорець ходить, як сновида,
В старих млинах на греблі ворскляній» (с. 67)*

Основними складниками культурологічного аспекту архетипного концепту **вода** вважаємо семантичні поля *вода – жива істота, вода – внутрішній світ, вода – сакральна сфера, вода – час*. Найбільш частотно та яскраво в історичному романі представлено семантичне

²⁶(далі вказуватимемо тільки сторінки)

поле *вода* – *жива істота*, яка виступає своєрідною опозицією до розуміння води як фізичної субстанції. В межах цього поля виокремлюється кілька художньо-семантичних наповнень, серед яких *вода* – *людина*, *вода* – *я*, *вода* – *позбавлення життя*.

Художньо-семантичне наповнення *вода* – *людина* в тексті роману створюється різними мовними засобами, проте «олюднення» відбувається в переважній більшості завдяки метафорам.

«А якось бачу – щось майнуло з греблі

Шубовснуло – аж зойкнула вода

То добре, що Іван тут нагодився

Та витяг із води напівживу» (с. 11)

Ліна Костенко характеризує душу Вишняків, користуючись метафорою *вода* – *калюжа*.
«У них криниця під дашком лускатим і добра хата вікнами в базар. Дощі наллють під хатою калюжу – стоять хороми при мілкій воді. А в тій калюжі плавають проз ружі роменські гуси, наче лебеді» (с. 46).

Семантичне наповнення *вода* – *я* вербалізується як через порівняння, так і через метафори.

«Чужа душа – то тихе море сліз.

Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна» (с.18).

«Я не заплакала при ній.

Вода зімкнула сонце наді мною

в старих млинах на греблі ворскляній» (с. 48).

«Кажуть, десь далеко за лиманом море є – одним лицем вода.

Кажуть, море синє і зелене, більше за Дніпро і за Дунай.

Це не Ворскла, це якраз для мене, там не знайдеш,

Скільки не пірнай» (с. 48).

«Вміє море взяти й поховати,

Ні труни не треба, ні хреста ... і оплаче,

бо воно солоне, і обміє, бо воно вода» (с. 49).

Епітети *синє* й *зелене* містять семи «небесний», «лазурний» і покликані виражати чистоту душі головної героїні й разом з подальшим контекстом конденсувати драматичну напругу.

Широким спектром смислів репрезентовано в ідіостилі поетеси семантичне поле *вода* – *сакральна сфера* з такими наповненнями:

Вода – *цілюща сила*, *вода* – *об'єкт моління, поклонів*, *вода* – *очищення від скверни*, *вода* – *символ радощів*.

«Свячене зілля клали під потилицю, водою мили і переливали хворобу на бобренківського пса...» (с. 10)

«Свята вода – *як бузинова гуща, кудись під лід пливе, пливе, пливе...*

Питаю: – Мамо, це вода цілюща? Скропити рани – тато оживе?» (с. 39).

Вода – *очищення від скверни*: – *Мамо, хто це вам допік, що ви уже не ходите тудию? – Я, – каже, – й стежку обмину в їх бік і закроплю свяченою водою!»* (с. 44).

Вода – *об'єкт моління, поклонів* (тонкими голосочками виводим):

«Ой на річці на Йордані там пречиста ризи прала...» (с. 38).

Вода – *святість, складова урочистостей та обрядів, свят Купала та Водохреців*.

«Чомусь згадались ночі на Купала...

А вже дівчата в плахтах, у намисті, вінки пускають за водою вниз...»

«І ніп гортанію басистий, на Ворсклі робить річку Йордан» (с. 38).

«Тріпоче стяг нерукотворним Спасом. Свята вода об кригу шурхотить.

І хрест, облитий буряковим квасом, під білим сонцем дивно мерехтить» (с. 38).

Авторка виявила неабиякі знання давніх звичаїв та традицій. Вона і називає свято архаїчно «Водохреща». За давнім звичаєм, майстри випилюють у кризі хрест, обережно виймають його і ставлять біля ополонок. У деяких регіонах його поливають червоним квасом буряковим, прикрашають рушниками. Називають це Йордань. Водою з неї піп кропив віруючих (Потапенко 1995: 50).

«На Ворсклі хрест вирубують опішнями.

Заллють водою, уморозять в лід.

*Горбаті верби льодяними клішнями
скляні бурюльки струшують з борід»* (с. 38).

На особливу увагу в межах поля *вода – життя* заслуговує художньо-семантичне наповнення *вода – людське життя*. Витоками таких інтенцій вважають вірування наших предків про воду як першооснову всіх речей, давні уявлення про первісний океан, з якого постало все живе. Авторка історичного роману Л. Костенко репрезентує це семантичне поле за допомогою порівнянь. «Спливло життя, як листя за водою» (с. 41). «І буде нам і буде нашим внукам. Зіпхнемося, як човен з мілини» (с. 64). Значна роль належить також метафорам. «Спадає вечір сторожко, помалу, ворухить зорі в темряві криниць» (с. 30). «Ти скоро підеш, дівчино, додому, в свою Полтаву до тії ріки» (с. 119). «Везуть Марусю за далекі гони, за сиве море тої ковили» (с. 83).

Подекуди поетеса використовує паронімацію, засновану на каламбурному зближенні слів: *везли, вели, воли, води*. Звукова подібність слів спричиняє смислове зближення, завдяки чому і фіксується художньо-семантичне наповнення *вода – життя*. «Його везли... мене вели... якась труна, якісь воли... а хтось подав мені води... а я не знала, хто, куди...» (с. 68).

Традиційним слід вважати осмислення семантичного поля *вода – час*. У поетичній картині світу Ліни Костенко його формують художньо-семантичні наповнення *вода – вічність, вода – зникнення, вода – пора року, вода – пам'ять, вода – плин часу*.

Вода – зникнення. «А якось їхав через Ворсклу возом, чи задрімав, чи так недодививсь, і в Йордань, затягнув морозом, вночі з конем і возом провалився» (с. 58). «А все ходив до тої чарівниці, не дарма в річці топлять чарівниць» (с. 15).

Вода – вічність. «Та й виріс він(монастир) над Ворсклою на скелі,
Три шапки бань на свіжих бервенах» (с. 57).

Вода – пам'ять. «А там і Ворскла скресне в берегах.

Та й тим ляхам який пожиток з діда?
Живу тут, як закопаний в снігах» (с. 129).

Вода – пора року. «Зима стояла міцно до пори.

Вітри війнули з півдня. І тоді вона немов
У Ворсклу з'їхала з гори» (с. 143).

Наявність у контексті лексем з пейоративною семантикою надає концепту «озеро» значення *вода – пора року*.

«Тут коло нас така зелена балочка, там озеро, не видно йому дна.
Вже прилетіла голуба рибалочка, ніс в неї довгий, довший, ніж вона» (с. 143).

Вода – благотворна сила, що має відновлювальні властивості. Реалізація такої семантики спостерігається у контексті: «Тобі, голубко, хоч води напиться. Підійдеш перша, може, не злякаються» (с. 104).

Значущою в романі постає семантична сфера *вода – Україна* з художньо-семантичним наповненням *вода – рідна країна, її безпека, вода – національна ідея*.

«З гори тієї, що стоїть висока, в кільці річок і копаних каналів,
Лубенський родич краківського Смока у нашу землю кігті увігнав» (с. 96).

«А вже в Лубнах нема ні бернардина, вода усохла в замкових ровах
І, як печаль одвічна, двосдина, душа Раїни плаче по церквах» (с. 97).

Л. Костенко досконало володіє словом, майстерно творить художні образи. В наведеному уривкові концепт *вода* об'єднує декілька смислів: це й плин часу, це й рідна країна, це й оновлення життя «Полтавонько, ти все-таки жива?!

Плакучі верби сплакали у воду гірку пилуку одболілих літ.

З підземних нір зацьковану свободу по підруки ти вивела на світ» (с. 124).

Водночас (і це є прикметною ознакою авторського стилю) Ліна Костенко в романі постає поетом-інтелектуалом, про що свідчить її лексика, зокрема антропонім Вітовт у наведених рядках:

«Позаростали рutoю руїни.
І знов твій голос тугою примовк.
В твоїх лісах, над водами твоїми
Своїм богам молився князь Вітовт» (с. 124).

Вітовт(Вітаутас) – великий князь Литви. Він захопив Україну 1395-96років.

Він є також організатором розгрому німецьких рицарів у Грюнвальдській битві 1410 року (СЭС1980: 229).

У більшості випадків смисл концепту *вода – рідна країна* об'єднується навколо гідронімів Дніпро, Ірпінь, Ворскла.

«У Києві – пекло. У Хвастові – чорно. Кипить і клекоче усе за Дніпром» (с. 77).

«А над Дніпром, на цій святій горі – тут ціле місто з гутами, ровами, З надгробними кремезними церквами, з монастирями вже в монастирі» (с. 120). «А десь окремо, як болюча згадка, стоїть за зиму нахолола хатка. Над Ворсклюю під тими яворами, де вже ніхто не світить вечорами». (с. 134).

У тексті роману простежується вживання концепту *вода* як вічність і краса рідної землі, країни через гідронім Дніпро. «Стою. Дивлюся на дніпровські схили. Сисой... Мардарій... Подвиги...Ахили» (с. 114).

«... Лише Дніпро, брат вічності й краси, тече в лугах тих самих і так само» (с. 120).

Викликають інтерес поетичні рядки роману, де піски асоціюються з жовтим кольором і в поєднанні із синім плинном Дніпра актуалізують образ жовто-блакитного прапору України.

«Пора й мені. Пора й мені, пора.

Піски, піски... і синій плин Дніпра... і ліс...і шлях... і явір... і криниця...» (с. 121).

Останній рядок – це безмежність рідної країни, її джерельна чистота.

Гідронім Вісла актуалізує чужу землю, зокрема Польщу:

«Панове! Ви і ми – це рівні два народи. В боях рішили спір, і вільні ми тепер... Наш полк стоїть у полковому місті. Це значить – стоїмо ми на своїй землі. А ви тут хто такі? Стояли б десь на Віслі. У нас тут гетьманат, у вас там королі»(с. 132).

Лінгвостилістичне осмислення стихії *вода* допомагає заглибитися в її суб'єктивні художньо-семантичні наповнення, що засвідчує неповторність мовотворчості Ліни Костенко.

Концепт *вода* не тільки відтворює картини природи, але й відбиває ціннісні світоглядні орієнтири авторки роману, визначає особливості інтерпретації поетесою картини світу.

У поетичній мові Ліни Костенко кожне з окреслених художньо-семантичних наповнень концепту *вода* своє вираження реалізує за допомогою великої кількості художньої тропіки, включаючи її оригінальні метафори, епітети, порівняння, що свідчить про блискуче, бездоганне володіння мовою. Адже за допомогою мінімуму слів автор досягає максимально можливого виражально-зображувального ефекту, точно відображуючи Україну XVIIст., що є безцінним дарунком видатного митця.

Література:

1. Бабушкин, Андрей, *Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка*. – Воронежский госуниверситет, 1996.
2. Бацевич, Флорин. *Основи комунікативної лінгвістики*. – К.: Академія, 2004.
3. Гальперин, Илья, *Текст как объект лингвистического исследования*. – М.: Просвещение, 1981.
4. Кубрякова, Елена, *Язык и знание. На пути получения знаний о языке*. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
5. Мацько, Любов, Сидоренко, Олеся, Мацько, Оксана, *Стилістика української мови*. – К.: ВШ, 2003.
6. *Новий тлумачний словник української мови в 4-ох томах. 42 тис. слів. Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко*. – Київ: «Аконіт», 1999.
7. *Поетія. Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус*. – Київ: Наукова думка, 2001.
8. Потапенко, Олександр, Кузьменко Володимир, *Шкільний словник з українознавства*. – Київ: Український письменник, 1995.
9. Штерн, Ірен. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник*. – Київ: АртЕк, 1998.